

КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

Кириленко Олександра Анатоліївна

УДК 159.942.5.02.176

Психологічні детермінанти професійного стресу у представників професії типу “людина – людина”

19.00.03 – психологія праці, інженерна психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового
ступеня кандидата психологічних наук

Київ-2007

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка.

Науковий керівник: член-кореспондент АПН України, доктор психологічних наук, професор Трофімов Юрій Леонідович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, завідувач кафедри загальної та інженерної психології.

Офіційні опоненти: доктор біологічних наук, професор Горго Юрій Павлович, Київський національний університет імені Тараса Шевченка, провідний науковий співробітник лабораторії фізіологічної кібернетики і психофізіології;

кандидата психологічних наук, доцент Осьодло Василь Ілліч, Національна академія оборони України, м. Київ, начальник кафедри інформаційно-пропагандистського забезпечення та військової журналістики.

Провідна установа: Інститут педагогіки та психології професійного світу АПН України, м. Київ.

Захист відбудеться 22 березня 2007 року о 14.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.001.26 Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою 01033, Київ, вул. Володимирська, 60.

З дисертацією можна ознайомитись у бібліотеці Київського національного університету імені Тараса Шевченка за адресою 01033, Київ, вул. Володимирська, 58.

Автореферат розісланий 20 лютого 2007 р.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

Юрчинська Г.К.

Загальна характеристика роботи

Актуальність дослідження.

Сучасні економічні й соціально-політичні перетворення, які відбуваються у нашому суспільстві, збільшують кількість стресогенних факторів, що впливають на професійну діяльність людини і, в соціономічних професіях, зокрема. Актуальність вивчення професійного стресу в професіях типу “людина-людина” пов’язана з ростом кількості даних професій в постіндустріальному суспільстві, а також з інтелектуальними та емоційними навантаженнями, яким піддають себе спеціалісти в сучасних умовах конкуренції на ринку праці в Україні, що приводить до виникнення стресу в професії, який впливає на ефективність діяльності спеціаліста.

Вибраний аспект дослідження пов'язується з розв'язанням такої науково-прикладної задачі психології праці як вивчення станів людини в трудовій діяльності, встановленні на цій основі закономірностей впливу факторів на виникнення і розвиток професійного стресу в системі "суб'єкт праці – професійне середовище", що може визначати міру працездатності професійної надійності, професійного здоров'я професіонала.

Проблеми стресу в професійній діяльності з кінця ХХ століття активно вивчалися в психології в самих різноманітних аспектах: причини виникнення, стадії розвитку, наслідки, управління та ін. (В.А.Бодров, М.Борневассер, Н.Є.Водоп'янова, Л.А.Кітаєв-Смик, Р.Лазарус, А.Б.Леонова, К.Масляч, Г.С.Нікіфоров, А.Пельцман, Г.Сельє та ін.).

В українській психологічній науці – це аспекти регуляції стану в екстремальних умовах (Ю.П.Горго, М.С.Корольчук, А.Ф.Косенко, В.М.Крайнюк, В.О.Моляко, Е.Л.Носенко, В.І.Осьодло, О.І.Тимченко, С.І.Яковенко та ін.), аспекти професійної кризи, професійної деформації, професійного вигорання, професійного стресу (О.І.Богучарова, І.В.Бринза, Н.М.Булатевич, Л.М.Карамушка, В.С.Медведев, В.Л.Паньковець, О.П.Саннікова та ін.).

На сьогодні в психологічній літературі, загалом, визначено основні підходи до вивчення професійного стресу, виділені напрями його вивчення (В.А.Бодров, Т.Кокс, А.Б.Леонова, Г.С.Нікіфоров та ін.). Проте, серед мало досліджених проблем даної тематики залишаються питання про особливості детермінації професійного стресу, його регуляції в конкретній професії, що вимагає свого наукового розв'язання.

Так, недостатньо повно розроблена проблема створення системи детермінант професійного стресу, визначення ваги їх впливу на розвиток стресу, його рівня, особливостей його проявів, зв'язку зі способами подолання. Це стосується як теоретичного аспекту, так і прикладного аспекту вивчення детермінант професійного стресу, і в конкретних професіях зокрема, що є важливим для професійного відбору, формування професійної придатності спеціаліста, підвищення ефективності його діяльності, визначення психопрофілактичних заходів. Актуальність та недостатня розробленість даної проблематики зумовили доцільність вибору теми дослідження: "Психологічні детермінанти професійного стресу у представників професії типу "людина-людина".

Зв'язок роботи з науковими програмами темами, планами. Дисертаційне дослідження пов'язане з проблематикою науково-дослідної роботи кафедри загальної та інженерної психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка: "Психологічне забезпечення соціотехнічних систем" та "Психологічні детермінанти життєвих цінностей студентської молоді" (0102U003112). Мета дисертаційного дослідження полягає у визначенні психологічних особливостей детермінант професійного стресу та його проявів в професії "людина-людина".

Об'єкт дослідження – професійний стрес, як психологічне явище в трудовій діяльності спеціаліста. Предмет дослідження – психологічні детермінанти професійного стресу спеціаліста в професіях типу "людина-людина".

Завдання дослідження:

Розробити теоретичну, прогностичну та емпіричну моделі дослідження професійного стресу на основі аналізу основних підходів, напрямів та аспектів його вивчення.

Розкрити характеристики та прояви професійного стресу у спеціалістів професій типу "людина-людина".

Визначити особливості детермінант професійного стресу у представників професій в системі "людина-людина".

Виявити співвідношення детермінант, характеристик, проявів і способів подолання професійного стресу спеціалістів в системі "людина-людина".

Проаналізувати особливості поєднання детермінант професійного стресу різних спеціалістів в залежності від характеристик їх праці в цілях професійного відбору та психопрофілактики.

Методологічну і теоретичну основу дослідження складають: принципи детермінації психічних явищ (С.Л.Рубінштейн, Г.С.Костюк), теорія загального адаптаційного синдрому (Г.Сельє), концепція психологічного стресу (Р.Лазарус), теорія психічних станів (Є.П.Ільїн), методологічні підходи до вивчення стресу в професійній діяльності (В.О.Бодров, А.Б.Леонова, В.Л.Маріщук, Н.В.Самоукіна).

Завдання дисертаційної роботи зумовили вибір різноманітних методів та методик дослідження: теоретичні методи: аналіз та систематизація наукового матеріалу в літературних джерелах; емпіричні методи: анкетування опитування, тестування; статистичні методи обробки отриманих даних, які здійснювались за допомогою комп'ютерної програми SPSS; (t - критерій Стюдента, факторний, регресійний аналіз).

В роботі використовувались методики, спрямовані на визначення кількісних характеристик професійного стресу (методика шкальованої самооцінки Дембо-Рубінштейн, методика Н.Імідадзе), якісних показників і його проявів на основі авторської дослідницької анкети та також особливостей професійного вигорання (методика Н.Водоп'янової і О.Старченкової на основі моделі К.Масlach); і особистісних характеристик спеціаліста, як спектру особистісних якостей (методика Дж.Ховарда з співавторами – “Локатор великої п’ятірки”), переважаючих емоційних переживань (методика Б.Додонова); особливостей ціннісних орієнтацій (методика М.Рокіча) та соціально-психологічних установок (методика О.Ф.Потьомкіної).

У дослідженні брали участь представники професій типу “людина-людина”. Загальна кількість досліджуваних – 165 осіб. Віком від 22 до 57 років, зі стажем роботи від 3 до 35 років.

Наукова новизна результатів дослідження полягає в тому, що:

запропонована нова модель детермінації професійного стресу, яка поряд з традиційними (зовнішніми та внутрішніми) групами детермінант враховує і змістово-професійні детермінанти, як характеристики професії (мета праці, предмет, міра проблемності, відповідальності, тощо); і в якій набула подальшого розвитку розробка системи детермінант професійного стресу на основі виділення детермінант-причин (ситуаційні фактори) та детермінант-розвитку стресу (індивідуально-особистісні фактори);

вперше емпірично досліджені у якості складових системи детермінант професійного стресу зміна типу професії “людина-людина” у спеціаліста та надання ним переваги у своєму житті певним емоційним переживанням;

поглиблене уявлення про відмінності в структурі детермінант професійного стресу, про співвідношення детермінант, проявів та способів подолання професійного стресу; в залежності від професійної спеціалізації працівників в межах професії типу “людина-людина” та виділена типологія детермінації професійного стресу (кар’єрний, особистісних взаємин, відповідально-виконавчий типи).

Теоретичне значення дослідження полягає у розширенні знань про професійний стрес як фактору працездатності спеціаліста в конкретній професійній групі, як психічного стану в професійній діяльності; про розуміння професійної деформації, професійної кризи, професійного вигорання як проявів професійного стресу; про фактори, які впливають на професійний стрес; про особливості оволодіння ним та попередження його негативних проявів.

Практичне значення одержаних результатів. Результати можуть бути використані в розробці методичних рекомендацій щодо регуляції стресу, попередження та способів подолання негативних наслідків професійного стресу спеціалістів професій типу “людина-людина”. Самостійну практичну цінність представляє використання розробленої дослідницької анкети з аналізу проявів професійного стресу як методичний прийом, який дозволяє в експрес-формі визначати особливості поведінки особистості у професійній діяльності, ймовірні стресові ситуації в професії та засоби профілактики.

Основні результати дослідження були впроваджені в навчальний процес підготовки спеціалістів факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка в межах дисциплін “Психологія праці”, “Психологічні та психофізіологічні проблеми ефективності діяльності” (акт впровадження №017/208 від 12.12.2006р.), в програму роботи з персоналом міської ради міста Самбір (акт впровадження № 457/2 від 09.02.2007р.), у практику роботи з персоналом Концерну “Інекс Профешнл Груп” (довідка про впровадження 09-02-07-02/1 від 09.02.2007р.)

Особистий внесок здобувача. Здійснено авторська систематизація емоційних проявів в професійній діяльності, представлено самостійно отримане в ході емпіричного дослідження співвідношення ситуаційних детермінант стану професійного стресу з емоційними переживаннями спеціалістів.

Достовірність та надійність результатів забезпечувалась чітким описом процедур дослідження, надійністю й валідністю діагностичного інструментарію, який застосовувався в емпіричному дослідженні; використанням методів апарату математичної статистики; репрезентативністю вибірки досліджуваних.

Апробація результатів дисертації.

Матеріали дисертації доповідались на міжнародних та всеукраїнських науково-практичних конференціях: Міжнародна науково-практична конференція молодих науковців “Психологія сучасності: наука і практика” (Одеса, 2003); Всеукраїнська науково-практична конференція “Перспективи розвитку соціогуманітарних наук у класичних університетах (соціологія, психологія, педагогіка)” (Київ, 2004); Всеукраїнська науково-практична конференція “Перспективні педагогічні технології в системі неперервної освіти” (К., 2004), на конференціях з нагоди днів

факультету соціології та психології Київського національного університету імені Тараса Шевченка (К., 2004, 2005).

Публікації. Зміст та результати дослідження представлено у шести статтях у наукових фахових виданнях, затверджених переліком ВАК України та у двох тезах наукових конференцій.

Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (171 найменування) та додатків.

Робота викладена на 190 сторінках, з яких 159 - основного тексту, і містить 31 таблицю, 23 рисунки.

Основний зміст роботи.

У вступі обґрунтовано актуальність теми дисертації, визначено об'єкти, предмет і мету дослідження, сформульовано гіпотезу та завдання, визначено методологічні засади і методи дослідження, висвітлено наукову новизну роботи, теоретичне значення отриманих результатів, наводяться дані про апробацію та структуру роботи.

У першому розділі “Проблеми професійного стресу в праці” розкрито теоретико-методологічні засади дослідження проблеми професійного стресу, як фактору впливу на ефективність діяльності спеціаліста в системі “людина-людина”. Проведено аналіз психологічної літератури з проблем професійного стресу, різних аспектів його вивчення таких, як умови праці, вид професійної діяльності, фактори та особливості впливу, тощо. (В.О.Бодров, М.Борневассер, Н.Є.Водоп'янова, Н.Д.Завалова, Л.А.Китаєв-Смик, Т.Кокс, Р.Лазарус, Н.Наєнко, В.Маріщук, А.Пельцман, Г.Сельє та ін.). Психологічне дослідження професійного стресу розглядається як відносно незалежна галузь прикладних досліджень психології праці, зокрема, в аспекті вивчення факторів ризику для праці та здоров'я професіоналів. (Ф.Б.Березін, 1988, В.Бодров, 1995, 2000, Ю.П.Горго, 2003, Л.Дікая, 1985, 2002, Л.Карамушка, 2003, М.С.Корольчук, 2005, А.Леонова, 1998, 2003, Г.С.Никифоров, 2000, 2005, Н.В.Самоукіна, 1999, 2003).

Сучасний стан вивчення професійного стресу характеризується виділенням основних підходів його дослідження, в яких сконцентрована специфіка проблем стресу в праці спеціалістів, вивчення його напрямів, чинників виникнення, компонентів, проявів.

Це – екологічний підхід в парадигмі “особистість-середовище” і трансактний підхід, що вводить індивідуально-психологічні особливості, як фактори впливу, як обумовлюючі фактори розвитку професійного стресу та його подолання; регуляторний підхід, що орієнтує на регуляцію станів, на пошук механізмів регуляції та оцінки внутрішніх витрат на регуляцію.

Проведений аналіз психологічної літератури з проблем професійного стресу, виділення основних підходів та напрямів його вивчення, систематизація форм його вияву підкреслює важливість комплексного підходу до дослідження професійного стресу. Ми обрали поєднання екологічного та трансактного підходу, означивши його як детермінаційний підхід, тобто такий що вивчає комплекс детермінант професійного стресу, як багатоаспектного психологічного явища, що впливає на професійну діяльність, вимагаючи і врахування способів негативних його проявів.

Так, екологічний підхід наголошує на причинах виникнення стресу, що можуть бути специфічними для окремих професій чи їх груп, а трансактний підхід дозволяє виявити опосередковуючі фактори впливу на прояв стресу, його рівня в професійній діяльності і особливостей його подолання, що відповідає меті та предмету нашого дослідження, а саме виділенню психологічних особливостей детермінант професійного стресу. Робоче визначення професійного стресу ґрунтується на визначенні Н.Самоукіної. Ми розглядаємо поняття професійного стресу як психічного стану, пов'язаного з труднощами виконання професійної діяльності в умовах дії емоційно-негативних факторів в результаті індивідуально-пристосувальної реакції на них з метою їх (професійних труднощів) подолання.

Існуючі підходи, напрями вивчення професійного стресу, його чинники, складові, компоненти, прояви, способи подолання, види, виступають основою теоретичної моделі вивчення професійного стресу.

Рис. 1. Теоретична модель вивчення професійного стресу.

Представлену в моделі систему вивчення професійного стресу можна розглянути через блоки якісних та змістових характеристик.

До якісних відносяться напрям вивчення, підхід до вивчення і вид професійного стресу.

Змістові характеристики в професії типу „людина-людина” визначають специфічність стресового стану в професійній діяльності, чинники, які впливають на стрес, його компоненти і прояви, які визначають і виділяють способи подолання, що його регулюють. Блок змістових характеристик є основою для створення прогностичної (як необхідної для управління професійним стресом) та емпіричної моделі вивчення детермінант професійного стресу з метою визначення психологічних особливостей його детермінації, що може бути використано в структурі прогностичної моделі професійного стресу для управління та психопрофілактики його проявів у праці спеціалістів в системі “людина-людина”.

У другому розділі “Методичні основи дослідження психологічних детермінант професійного стресу” детально проаналізовано співвідношення факторів, які впливають на виникнення та вияви професійного стресу; розроблені прогностична та емпірична моделі дослідження, обґрунтовано програму емпіричного дослідження, метою, якої було виділення психологічних особливостей детермінант стресового стану стосовно конкретної професійної діяльності, а саме в системі професії типу “людина-людина”.

На основі ергономічних схем управління психічним станом людини оператора, які включають фактори людської праці, як такі, що визначають якість персоналу, зберігаючи їх працездатність і надійність, схем психологічного забезпечення професійної діяльності (М.С.Корольчук, А.О.Крилов, Г.С.Нікіфоров, Г.В.Суходольський,), прогностична модель включає фактори, ситуації і характеристики професійної діяльності, характеристики суб’єкта праці, його психічний стан, який можна формувати засобами спеціального професійного навчання на основі професійного відбору і який проявляється в задоволеності працею, працездатності, успішності діяльності, що забезпечує комфорт в праці, професійне здоров’я спеціаліста.

Вибір професії типу “людина-людина” зумовлений розширенням представленості її в сучасній соціально-економічній системі України, виникнення нових професій в соціальній сфері підприємця, менеджера, ріелтера, соціального працівника, тощо, та входженням до груп з підвищеним рівнем ризику виникнення стресів.

Згідно професіограм та психограм зміст праці у цих професіях відрізняється високою емоційною насиченістю міжособистісних контактів, високою відповідальністю за результати спілкування, за прийняття рішення, що підкреслює специфіку стресових професійних ситуацій. В якості стресора професійної діяльності який згадується в переліку професійних стресорів, проте є практично не дослідженим, виступає і особливість професійної кар’єри, як зміна типу професії.

В психології праці та інженерній психології, фактори які впливають на професійну діяльність розділяють на зовнішні (як умови праці) і внутрішні (як властивості людини). За аналогією виділяємо дві групи факторів, які впливають на виникнення і розвиток професійного стресу – ситуаційні в професійній діяльності і індивідуально-особистісні, які ми умовно розділяємо для чіткості аналізу детермінанти – причини та детермінанти – розвитку професійного стресу.

Серед факторів, які впливають на розвиток професійного стресу у представників даних професій найменше дослідженими виступають емоційна спрямованість особливості, як її переважаючі емоційні переживання, ціннісні орієнтації, установки, їх зв’язок з особистісними факторами нейротизму, екстраверсії, відкритості досвіду, тощо.

Вибір конкретного типу професії передбачає характеристику професійної діяльності. Для цього використовуємо формулу професій Є.Клімова, Н.Пряжнікова, які включають предмет праці, цілі, засоби праці, міру проблемності трудових ситуацій, соціально-психологічні та емоційно-вольові параметри. Виділені характеристики можуть визначати специфіку впливу як ситуаційних так і індивідуально-особистісних детермінант професійного стресу і отримали назву – змістово-професійні детермінанти.

Названі детермінанти зумовлюють особливості ознак, характеристик професійного стресу як специфічного стану в професійній діяльності.

В переліку ознак, характеристик як його проявів професійного стресу, аналізується професійне вигорання, враховується емоційне виснаження, деперсоналізація, редукція власних досягнень спеціаліста, що найбільш характерно для професій типу “людина-людина”.

Для визначення особливостей детермінації професійного стресу з точки зору факторів його прогнозу важливо враховувати вибір способів подолання як регуляції стресового стану. Ми допускаємо, що такий вибір може бути співвіднесений з детермінантами прояву професійного стресу.

Ґрунтуючись на класичній схемі теорії стресу (стресор-стрес-наслідок), аналізі факторів впливу на функціональний стан людини в професійній діяльності, на виділені детермінаційного підходу (як

поєднання екологічного та трансактного підходів) до вивчення професійного стресу, запропонована емпірична модель дослідження детермінант стресу (рис.2).

Рис. 2. Емпірична модель вивчення детермінант професійного стресу.

Дана модель передбачає, що професійний стрес, вираженість його рівня тривалості і проявів детермінується змістом праці, стосунками на роботі, особливостями професійних ситуацій, фактом зміни типу професії в професійній кар'єрі, характеристиками професійної діяльності, особистісними характеристиками професіонала, що і пов'язується з вибором способу його подолання.

Для дослідження психологічних особливостей детермінант професійного стресу, його проявів використовувалась низка традиційних формалізованих методик для діагностики індивідуально-особистісних детермінант та для діагностики проявів професійного стресу. З метою самоаналізу показників професійного стресу як стану, (його рівня, емоційних переживань, змін в організмі та змін в діяльності), переважаючих професійних ситуацій як причин стресу та вибору способів його подолання” була створена авторська дослідницька анкета. Анкета створена з врахуванням методологічних положень вивчення стресу як психічного стану, елементів екологічного (причини стресу в професійному середовищі) та трансактного підходів (зв'язок зі способами подолання) дослідження професійного стресу.

У третьому розділі “Емпіричне дослідження особливостей психологічних детермінант професійного стресу у представників професії типу “людина-людина” представлений аналіз проявів професійного стресу, особливостей ситуаційних та індивідуально-особистісних його детермінант у спеціалістів професії типу “людина – людина”.

Емпіричне дослідження включало два етапи.

На першому етапі дослідження, як пілотажному, вивчалась роль зміни типу професії та переважаючих емоційних переживань спеціалістів у якості детермінант професійного стресу. В дослідженні прийняли участь 50 представників професії типу “людина-людина”, віком від 25 до 50 років. За результатами співвідношення рівня емоційного стресу за методикою Н.Імідадзе з рівнем професійного стресу, з емоційними переживаннями і фактором зміни типу професії була визначена можливість використання факту зміни типу професії та переважаючих емоційних переживань як цінності для спеціаліста в якості детермінант його стану – стресу в професійній діяльності.

Другий етап дослідження, як основний, присвячений вивченню психологічних детермінант професійного стресу як комбінацій декількох детермінант – ситуацій професійної діяльності, ситуації зміни типу професії, характеристик професійної діяльності, індивідуально-особистісних детермінант, де емоційно-ціннісна детермінанта є складовою останніх. Названі детермінанти співставлялись з характеристиками і проявами стресу (рівнем, тривалістю, ознаками, професійним вигоранням) та способами його подолання.

У дослідженні прийняли участь 115 представників професії типу “людина-людина”, віком від 22 до 57 років, зі стажем роботи від 3 до 35 років, 77 жінок і 40 чоловіків. За характеристиками професійної діяльності були виділені 3 професійні групи в межах професії типу “людина-людина” відповідно меті праці, предмету, соціально-психологічним і емоційно-вольовим параметрам професійної діяльності. Це “управлінська” група (керівники, менеджери) – 45 осіб, метою якої є керувати, організовувати; “сервісна” група, метою якої є впливати, обслуговувати, допомагати (психологи, юристи, медики, тощо) – 35 осіб та “змішана” група – 35 осіб (готельні, конторські, банківські працівники), в якій поєднувались мета сервісних професій (обслуговування) з різним предметом праці (люди, матеріали, знакові системи).

Аналіз проявів професійного стресу показав, що у 58% спеціалістів переважає високий його рівень, вищий за 50 умовних одиниць (за методикою Дембо-Рубінштейн), а серед ознак, за якими його визначали спеціалісти (переживання, зміни в організмі, в виконанні діяльності) 61% відзначили негативні емоційні переживання. Високий рівень професійного стресу переважає у представників управлінських (55%) та сервісних спеціальностей (70%). Психічне вигорання найбільш виразно представлено показниками деперсоналізації та емоційного виснаження, які значимо (за t – критерієм Стьюдента) відрізняються у груп з різним рівнем стресу та в залежності від зміни типу професії. При вищому рівні стресу є вищим показники емоційного виснаження і деперсоналізації.

Особливості детермінант професійного стресу аналізувались за результатами дослідницької авторської анкети, опитувальників та діагностичних методик.

Стосовно ситуаційних детермінант як детермінант-причин професійного стресу отримано наступні результати:

серед стресових професійних ситуацій переважають (53%) ситуації спілкування, як характерні особливості професії, незалежно від рівня стресу та від груп спеціальностей; ситуація зміни типу професії найбільш виразно (у 60%) представлена у групі управлінських спеціальностей зі стажем роботи більше 10 років; Аналіз індивідуально-особистісних детермінант, як детермінант-розвитку стресу, його рівня виявив що:

більш високий рівень стресу відмічається у спеціалістів віком до 30 років, переважно у жінок. Відмінності за рівнем професійного стресу між чоловіками і жінками підтверджені t- критерієм Стьюдента;

високий рівень стресу співвідноситься з переважанням таких емоційних переживань які комунікативні та самоствердження (40%, 34%), порівняно з групою з середнім рівнем стресу, де переважаючими є гностичні та комунікативні переживання (54% і 40%);

при високому рівні професійного стресу у спеціалістів відмічена більша виразність установки на владу, а при середньому – на гроші (відмінності підтверджені t- критерієм Стьюдента);

при різних рівнях професійного стресу у спеціалістів відрізняються інструментальні цінності. При високому рівні професійного стресу у них переважають цінності відповідальності, життєрадісності, чесності. При низькому рівні – цінності життєрадісності, відповідальності до яких додається чуйність, що пояснюється характеристиками професії, її цілями, предметом.

Термінальні цінності, як цінності цілі, такі як здоров'я, сім'я, мудрість не змінюються для спеціалістів у професії типу "людина-людина". Отже вони не впливають на розвиток професійного стресу, незалежно від його рівня;

показники нейротизму та екстраверсії відрізняються у груп з різним рівнем професійного стресу, що підтверджено t- критерієм Стьюдента. У групі з середнім рівнем професійного стресу більш виразніше представлена характеристика екстраверсії і більш низький показник відкритості досвіду, ніж у групі з високим рівнем професійного стресу. Показники злагоди та сумлінності за середніми значеннями не змінюється в залежності від рівня стресу, що може бути пояснено професійно-важливими якостями спеціаліста в професії типу "людина-людина";

Співставлення проявів та детермінант професійного стресу спеціалістів при різному його рівні зі способами подолання показало, що при високому рівні професійного стресу перевага надається стратегіям пошуку соціальної підтримки як задоволенні потреби у заспокоєнні, та концентрації на завданні для вирішення проблеми. Це можна пояснити переважанням емоційного виснаження та зміною типу професії, що може пов'язуватись з більшою відкритістю досвіду і високим рівнем нейротизму, як чутливістю до стресових ситуацій, переважанням у групі кількості жінок, установки на владу та емоційних переживань самоствердження. До того ж такий вибір співвідноситься із стратегією, яка частіше використовується при проблемах на роботі (Р.Лазарус). Для визначення особливостей структури детермінант професійного стресу використали факторний аналіз.

Результати факторного аналізу для представників професії типу "людина-людина" представлені в таблиці 1.

Таблиця 1

Факторна структура показників

Позитивний полюс	Вага	Негативний полюс	Вага
1	2	3	4
Фактор 1			
Відкритість власних досягнень	757		
Добросовісність	730		
Редукція власних досягнень	717		
Схильність до згоди	675		
Фактор 2			
Стаж	948	Установка на свободу	- 485
Вік	919		
Фактор 3			
Емоційне виснаження	722		
Рівень професійного стресу	626		

Нейротизм			
Стать	610		
Деперсоналізація	550		
	529		
Фактор 4			
Установка на владу	743	Схильність до згоди	- 351
Установка на гроші	721		
Екстраверсія	392		
Деперсоналізація	316		
Фактор 5			
Зміна типу професії	848	Установка на свободу	- 407
		Деперсоналізація	- 345
Фактор 6			
Екстраверсія	643	Установка на працю	- 785

Результати факторного аналізу свідчать, що показники і співвідношення, які ми аналізуємо, в основному розподілені на п'ять факторів (фактори називались за факторною вагою показника більше 0,7), спільних як для всієї вибірки, так і для різних професійних груп: Й - фактор особистісних характеристик; ЙЙ - індивідний фактор, як фактор формальних індивідуальних відмінностей; ЙЙЙ - фактор емоційного виснаження, професійного вигорання; ЙV - фактор соціально-психологічної установки; V - фактор професійної кар'єри, як зміни типу професії на професійному шляху

Залежно від професійних груп місця представленості виділених факторів у них змінюються (табл.2).

Таблиця 2

Співвідношення факторних місць в різних професійних групах

фактори	фактор особистісних характеристик	фактор індивідності	фактор проф. вигорання	фактор установки	Фактор проф. кар'єри
місце в професійній групі					
“Управлінські” професії	1	3	2	4	5
“Сервісні” професії	1	2	4	3	6
“Змішана” група	1	2	3	4	5

Незалежно від професійної групи на першому місці, серед причин змін виразності показників, знаходяться особистісні характеристики, а на останньому – фактор зміни типу професії. Проте, структура цих факторів розрізняються в залежності від професійної групи спеціалістів. Для “управлінських” професій у факторі особистісних характеристик з більшою вагою представлений показник відкритості досвіду особистості, а у “сервісних” професіях домінує схильність до згоди. Структура фактору установки у “змішаної” групи (як установки на працю та свободу) відрізняється від “управлінської” та “сервісної” групи, де представлені показники установки на владу та гроші. В структурі фактору професійного вигорання лише у “сервісних” професіях домінує показник деперсоналізації.

Для групи “управлінських” професій фактор професійного вигорання займає друге місце в ієрархії факторів, а для групи “сервісних” професій – четверте місце, поступаючись факторам індивідності та установки.

Структура факторів, наявність позитивних і негативних зв'язків у них, тобто наявність чи відсутність протистояння показників у факторі, також є різною в залежності від професійної групи. Останнім фактором серед інших, незалежно від професійної групи є фактор професійної кар'єри, який визначається відповідністю-невідповідністю професійної діяльності професії за дипломом, тобто фактом зміни-незміни типу професії.

Виділені особливості структури детермінант, можна розглядати в аспекті їх значущості для розвитку професійного стресу. Так, фактор установки більш важливий для представників "сервісних" спеціальностей. Причина бачиться в особливостях комунікативних професій (лікаря, психолога).

Визначення детермінації рівня професійного стресу, ієрархії детермінант залежно від їх впливу на рівень стресу у різних професійних груп проводилось з використанням регресійного аналізу. Для кожної з професійних груп були побудовані регресійні формули, до яких ввійшли константи та показники з відповідними коефіцієнтами, які розташовані згідно їх відносного впливу на рівень професійного стресу (РПС).

РПС ("управлінська" група) = $-41,999 + 1,032B + 0,920PBe - 0,463СПУг - 0,434СПУс + 0,346СПУв$.

РПС ("сервісна" група) = $-34,58 + 0,735ПВд + 0,586ЛВвідк - 0,572ЛВзг - 0,517 СПУв$.

РПС ("змішана" група) = $-49,62 + 0,687СПУв + 0,363ЛВн$.

Для "управлінських" професій детермінантами рівня професійного стресу виступають соціально-психологічні установки – СПУ (на свободу, владу, гроші), формальні індивідуальні характеристики (вік – В, стаж) та емоційне виснаження – ПВе. Такий результат є закономірним, оскільки може бути пояснений метою праці – керувати, організовувати та високою матеріальною і моральною відповідальністю.

Для "сервісних" професій серед показників, які впливають на рівень стресу, виділяються особистісні характеристики відкритості досвіду (ЛВу), згоди (ЛВз), деперсоналізація (ЛВд) та установка на владу (СПв). Це може бути пояснено метою праці – впливати, обслуговувати та високою моральною відповідальністю.

Для представників групи "змішаних" професій формальні індивідуальні показники та показники психічного вигорання не виділились як значимі. В рівнянні регресії присутня установка на владу (СПв) і рівень нейротизму (ЛВн), які ведуть до збільшення рівня професійного стресу.

Тобто, для представників управлінських професій, рівень професійного стресу прогнозують вікові особливості та соціально-психологічні установки. Особистісні характеристики як детермінанти рівня професійного стресу більш характерні для "сервісних" професій та змішаної професійної групи. Так, для "сервісних" професій чим більш виразніша відкритість досвіду, тим вищий рівень професійного стресу.

Отже, регресійний аналіз підтвердив значення характеристик особистості, соціально-психологічних установок, індивідуальних відмінностей за віком для прогнозування рівня професійного стресу в залежності від професійної групи професій типу "людина-людина", що пов'язано з характеристиками праці спеціалістів.

В різних професійних групах відмічено різне поєднання детермінант-причин і детермінант-розвитку професійного стресу, що проявляється у трьох типах детермінації. Для управлінських професій характерний кар'єрний тип детермінації, для сервісних – детермінація за типом особистісних взаємин, а для змішаної групи – відповідально-виконавчий тип. Виділені типи детермінації співвідносяться з рівнем стресу. Найвищий рівень професійного стресу відмічено при детермінації його розвитку за типом особистісних взаємин.

Проведений аналіз співвідношення детермінант-причин та детермінант розвитку професійного стресу, як типів детермінації, з показниками його проявів у різних професійних групах показав, що для кожної професійної групи характерною є своя структура детермінант професійного стресу, їх ієрархія, їх співвідношення з рівнем та проявами професійного стресу в залежності від таких характеристик професійної діяльності як предмет праці, її ціль, міра проблемності та соціально-психологічні параметри. Отримані співвідношення можна використати в прогностичній моделі професійного стресу для передбачення його рівня, щоби враховувати при професійному відборі і організації професійної і психологічної підготовки.

Висновки.

Узагальнення результатів дисертаційного дослідження дало можливість сформулювати такі висновки.

1. У дисертації на підставі теоретико-емпіричного дослідження професійного стресу показано психологічні особливості його проявів та детермінації у представників професій типу “людина-людина”. На основі запропонованого детермінаційного підходу як комплексного поєднання трансактного та екологічного підходів у вивченні професійного стресу, створена система детермінант, в якій виділено детермінанти-причини та детермінанти-розвитку професійного стресу, особливості поєднання яких, у співставленні з характеристиками праці спеціалістів різних професійних груп у межах однієї професії (метою, предметом, мірою проблемності, відповідальності та ін.) визначають типи детермінації, які можна використовувати в цілях професійного відбору, навчання та психопрофілактики.

2. Розроблено теоретичну, прогностичну та емпіричну моделі вивчення професійного стресу його детермінації у представників професії типу „людина-людина”. Емпірична модель включає ситуації професійної діяльності, зміну типу професії, стаж роботи, вікові, статеві особливості спеціалістів, їх домінуючі емоційні переживання, установки, особистісні характеристики та способи подолання стресу в професійній діяльності.

3. Виявлено наступні характеристики та прояви професійного стресу представників професії типу „людина-людина”: переважає високий рівень професійного стресу, що триває годинами, серед ознак стресового стану негативні емоційні переживання домінують над змінами в організмі і у виконуваний діяльності; серед показників психічного вигорання домінують показники емоційного виснаження та деперсоналізації.

4. Показано переважання серед ситуаційних детермінант незалежно від рівня професійного стресу, таких факторів виникнення професійного стресу у представників різних професійних груп, як ситуації спілкування, та складності виконання завдання. Детермінанта зміни типу професії співвідноситься з високим рівнем професійного стресу і найбільш виразно представлена у групі управлінських професій.

5. Визначені особливості індивідуально-особистісних детермінант спеціалістів при різних рівнях професійного стресу. В інструментальних цінностях спеціалістів при високому рівні професійного стресу переважають відповідальність, а також життєрадісність, чесність; при середньому і низькому рівнях стресу головними цінностями є життєрадісність, а також відповідальність і чуйність.

Серед соціально - психологічних установок в якості переважаючих, незалежно від рівня стресу, виділились установки на свободу, на працю. При високому рівні стресу переважає установка на владу. При високому рівні професійного стресу домінують такі особистісні характеристики, як нейротизм, і відкритість досвіду, переважання емоційних переживань самоствердження, комунікативних та гностичних. При середньому та низькому рівнях домінують екстраверсія і нейротизм, переважають гностичні, комунікативні та праксичні емоційні переживання.

6. За результатами факторного аналізу показано, що особливості структури детермінант професійного стресу працівників відрізняються у представників різних професійних груп типу “людина-людина”, в залежності від характеристик їх праці – цілями, предметом, мірою проблемності професійних задач, засобами праці, соціально-психологічними та емоційно-вольовими параметрами. Результати свідчать про відмінності у ієрархії детермінант професійного стресу працівників, таких детермінант як соціально-психологічні установки, характеристики особистості, вікові, статеві особливості, особливості стажу роботи та зміни типу професії.

За результатами регресійного аналізу визначались виразність впливу детермінант на рівень професійного стресу в різних професійних групах. У групах управлінських професій вплив на рівень професійного стресу здійснюють вікові особливості та соціально-психологічні установки на гроші, свободу, владу. У представників “сервісних” професій і змішаної професійної групи виділились такі особистісні характеристики, як відкритість досвіду, нейротизм, схильність до згоди, та установка на владу, причому, у “сервісних” професіях два останні показники представлені з від’ємним знаком.

7. Визначено співвідношення характеристик, проявів, детермінант професійного стресу і способів його подолання. Показано, що при високому рівні стресу, переважає стратегія пошуку соціальної підтримки над стратегією концентрації на завданні, аналізі ситуації, а при середньому і низькому рівнях - навпаки. Співвідношення рівня професійного стресу, його проявів і способів його подолання в різних професійних групах детермінується специфікою поєднання детермінант-причин (ситуаційних) та детермінант-розвитку (індивідуально-особистісних), що дозволяє

виділити три типи детермінації – кар’єрний тип, детермінація за типом особистісних взаємин, відповідально-виконавчий тип детермінації.

8. Отримані результати свідчать про існування детермінант, які можуть сприяти появі високого рівня стресу. Це є такі детермінанти: зміна типу професії; переважання емоційних переживань самоствердження та комунікативних; переважання серед інструментальних цінностей відповідальності; наявність установки на владу, домінування в особистісних характеристиках показників нейротизму, відкритості досвіду.

Не сприяють високому рівню професійного стресу, у представників професії типу “людина-людина”, переважання гностичних та праксичних переживань, інструментальні цінності життєрадісності та чуйності, переважання в особистісних характеристиках показника екстраверсії.

9. Співставлення типів детермінації для професійних груп (“управлінських”, “сервісних” та “змішаної”), характеристик професійного стресу, його рівня і прояву зі способами його подолання покладені в розробку методичних рекомендацій по використанню отриманих результатів в прогностичній моделі з метою професійного відбору та профілактики для забезпечення працездатності спеціаліста, підвищення професійної успішності.

На основі прогностичної моделі вивчення детермінант професійного стресу запропоновані методичні рекомендації:

по врахуванню типу детермінації рівня професійного стресу при професійному відборі і підготовці;

по врахуванню відповідності типів детермінації рівня професійного стресу ознакам, проявам стресу і вибраним способам його подолання при розробці заходів психопрофілактики стресового стану.

Отримані результати не вичерпують всіх аспектів досліджуваної проблеми. Подальший напрямок наукових пошуків може бути здійснений у плані вивчення психологічних детермінант професійного стресу в залежності від різних рівнів його виразності і особливостей впливу на успішність професійної діяльності спеціалістів; в плані розробки стресогенних профілів професій і професійних груп. Подальші дослідження передбачають також з’ясування зв’язку мотивів зміни типу професії і рівня професійного стресу, зв’язку ситуаційних змістових детермінант професійного стресу з ефективністю обраних стратегій його подолання.

Представлені результати можуть використовуватись при читанні спеціальних курсів при підготовці психологів і менеджерів, при розробці тренінгових програм регуляції професійного стресу, при підготовці заходів по управлінню стресовими станами в психологічних, кадрових службах, відділах роботи з персоналом, при професійному відборі.

Список опублікованих автором праць за темою дисертації.

Кириленко О.А. Індивідуальні особливості мотивації професійної діяльності. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціологія. Психологія. Педагогіка., вип. 17-18, 2003. с.130-132.

Кириленко О.А., Пархомчук І.А. Емоційні прояви професійного шляху особистості. Журнал “Наука і освіта” №6-7 Одеса, 2004. с.107-109.

Кириленко О.А., Кириленко Т.С., Пархомчук І.А. Теоретичні та емпіричні аспекти вивчення емоційних переживань та станів особистості. Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія Соціологія. Психологія. Педагогіка., вип. 24-25, 2006. с. 27-29.

Кириленко О.А. Особистісні детермінанти проявів професійного стресу. Проблеми гуманітарних наук. Наукові записки ДДПУ, Дрогобич, 2006. Вип.17. Психологія. С.110-120.

Кириленко О.А. Співвідношення детермінант, проявів та способів подолання професійного стресу. Актуальні проблеми соціологічних, психологічних та педагогічних наук, КНУ імені Тараса Шевченка, К., Вип.26, 2006. с. 83-90.

Кириленко О.А. Зв’язок детермінант професійного стресу з його рівнем та проявами у представників різних професійних груп типу професії “людина-людина”. Наукові записки Інституту психології імені Г.С. Костюка АПН України /За редакцією академіка С.Д. Максименка. – Київ, 2006 – Вип..28, с.282-288.

Кириленко О.А. Аспекти та напрями дослідження професійного стресу. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції молодих науковців “Психологія сучасності: наука і практика.” ПУДПУ ім. К.Д.Ушинського, Одеса, 2004. с. 25-26.

АНОТАЦІЇ

Кириленко О.А. Психологічні детермінанти професійного стресу у представників професії “людина-людина”. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.03 – психологія праці, інженерна психологія. – Київський національний університет імені Тараса Шевченка. – Київ, 2007.

У дисертації досліджується психологічна детермінація професійного стресу спеціалістів в системі “людина-людина”. Представлено систему детермінант, в яку ввійшли такі малодосліджені детермінанти професійного стресу, як емоційно-ціннісні та фактор зміни типу професії.

Проаналізовані зовнішні (ситуаційні), внутрішні (індивідуально-особистісні) та змістові (мета, предмет, міра відповідальності професійної діяльності) детермінанти професійного стресу. В системі детермінант виділені детермінанти-причини (ситуаційні фактори) та детермінанти-розвитку (індивідуально-особистісні фактори) професійного стресу.

Визначено співвідношення характеристик, проявів (як професійного вигорання), детермінант професійного стресу і способів його подолання в залежності від рівня стресу та особливостей праці в різних професійних групах типу “людина-людина”, що підтверджено факторним та регресійним аналізом.

Виділені типи детермінації професійного стресу в залежності від характеристик професійної діяльності.

Ключові слова: професійний стрес, прояви професійного стресу, ситуаційні детермінанти, професійно-змістові детермінанти, індивідуально-особистісні детермінанти, типи детермінації.

Кириленко А.А. Психологические детерминанты профессионального стресса у представителей профессии типа “человек-человек”. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.03 – психология труда, инженерная психология. – Киевский национальный университет имени Тараса Шевченко. – Киев, 2007.

Диссертация посвящена исследованию психологической детерминации профессионального стресса у специалистов в системе “человек-человек”.

Основываясь на классической схеме теории стресса (стрессор-стресс-следствие) анализе факторов влияния на функциональное состояние человека в профессиональной деятельности, на объединении экологического и трансактного подходов к изучению профессионального стресса, представлена эмпирическая модель исследования детерминант профессионального стресса специалистов в системе “человек-человек”. Модель включает ситуационные детерминанты (профессиональные ситуации, факт изменения типа профессии), индивидуально-личностные детерминанты (возраст, пол, ценностные ориентации, социально-психологические установки, эмоциональную направленность, факторы личности) и профессионально-содержательные детерминанты (цель, предмет, уровень ответственности, проблемности деятельности), проявления профессионального стресса, а также способы его преодоления.

Предполагается, что профессиональный стресс, выраженность его уровня и проявлений детерминируется содержанием труда специалистов, особенностями профессиональных ситуаций, фактом изменения типа профессии в профессиональной карьере, индивидуально-личностными характеристиками профессионала и связан со способами его преодоления.

В системе детерминации профессионального стресса выделены детерминанты-причины (ситуационные факторы в профессии) и детерминанты-развития (индивидуально-личностные особенности специалиста). Впервые эмпирически исследованы в качестве составных системы детерминант профессионального стресса изменение типа профессии “человек-человек” у специалиста и предпочтение им определенных эмоциональных переживаний, как эмоциональной направленности личности, ориентации ее на определенное качество эмоциональных переживаний. Научная новизна исследования состоит в расширении представлений о структуре детерминант профессионального стресса, о соотношении детерминант, проявлений и способов преодоления

профессионального стресса у представителей разных профессиональных групп профессии “человек-человек”.

Показано, что независимо от уровня профессионального стресса и профессиональных групп (управленческая, сервисная, смешанная) в системе “человек-человек”, среди ситуационных детерминант преобладают ситуации общения и сложности выполнения заданий. Фактор изменения типа профессии, как детерминанта, соотносится с высоким уровнем профессионального стресса и представлен в управленческой и смешанной группе.

Выявлено, что среди индивидуально-личностных детерминант существуют отличия зависимости от уровня профессионального стресса в инструментальных ценностях ответственности, жизнерадостности, чуткости; в преобладании эмоциональных переживаний самоутверждения, коммуникативных и гностических; в социально-психологических установках на власть, свободу; в личностных характеристиках нейротизма, экстраверсии открытости опыту.

В работе выявлено (на основе факторного и регрессионного анализа) существование иерархии детерминант в разных профессиональных группах системы “человек-человек”. Выделены типы детерминации на основе соотношения уровня профессионального стресса, его проявлений и способов его преодоления, что использовано в прогностической модели изучения детерминант профессионального стресса с целью профессионального отбора и профилактики для обеспечения трудоспособности специалиста, повышения профессиональной успешности.

Ключевые слова: профессиональный стресс, проявление профессионального стресса, ситуационные детерминанты, профессионально-содержательные детерминанты, индивидуально-личностные детерминанты, типы детерминации.

Kirilenko O.A. Psychological determinations of professional stress in work of the representatives of “human – human” profession. – Manuscript.

The dissertation for obtaining the scientific degree of Candidate of psychological science in specialty 19.00.03. – Psychology of work, engineering psychology. –Kyiv National Taras Shevchenko University – Kyiv, 2007.

Psychological determination of professional stress of specialists in system “human – human” is being researched in this dissertation. The system of determination is described, which includes such an insufficiently known determination of professional stress as the emotion value and the factor of changing the type of profession.

External (situate), Internal (individual-personal) and count characteristics of professional activity of the determinant of professional stress have been analyzed. In the system of the determinants the causative determinants (situational factors) and the evolutionary determinants (individually personal factors) have been singled out.

Factor and regression analyzes gave the possibility to uncover specialty of level determination and manifestation of professional stress.

Correlation of characteristics, manifestation (as professional burnout), determinates of professional stress and means it's surmounting in depend of level of stress and specialty of work in different professional group of type “human – human”.

Main words: professional stress, manifestation of professional stress, situate determinates, professionally-conceptual determinates, individual-personal determinates, determinant types.